

НЕИЗВЕСТЕН ПЪРВОИЗТОЧНИК НА ЕДИН ПРЕВОД

НА ЕЛЕНА МУТЕВА ОТ 1858 Г.

МОНИКА СКОВРОНСКИ (ФРГ)

„На Вѣсток се е родила приказката, на Вѣсток е пораснала и разцвѣнала, на Вѣсток живее и до днес. Само в глави, распалени от горещото слънце, можее изникна това хубаво растение; само в азиатската образovanost може то да живее с сѣщия си живот. Приказката се е родила и живее на Вѣсток, като нещо потребно, без което животът не е пѣлен. . . Най-прочут в Европа сборник на вѣсточните приказки е „Хиляда и една нощ“ . . . , но мусулманската книжинна е богата от такива сборници, ако и да не са всичките с такова достоинство. За един от тия сборници на турски език помислих да изложя на читателите. Този сборник е съставен на арабски език и се нарича „Приказки на четиридесет визири и на царицата.“

(Цитатът е предаден с осъвременен правопис.)

Така започва уводът към една серия разкази, които излизащото в Цариград списание „Български книжици“ започва да помества през 1858 г. под общото заглавие „Турски приказки“. Под линия редакцията съобщава, че става дума за отпечатването на ръкопис от архива на преждевременно починалата първа българска поетеса и фолклористка Елена Мутева (1825—1854), придобила известност в българската възрожденска книжинна като преводачка на драмата на Ф. Велтман „Райна, българска царкня“ (срв. сп. „Български книжици“, 1858, кн. 9, с. 17—25; кн. 11, с. 101—105; кн. 14, с. 231—245). Посмъртно отпечатаният превод по всяка вероятност е бил изготвен в Одеса в края на 40-те или началото на 50-те години на миналия век, където семейство Мутеви се преселва да живее след Руско-турската война. Първоизточникът на този превод досега се е смятал за неизвестен — Н. Аретов¹ предполага, че става дума за превод от руски, докато Цв. Унджиева² е на мнение, че Мутева е преводач на рамкиращата история и на приказките, но е автор на встъплението, част от което цитирахме по-горе.

„Турските приказки“ на Елена Мутева представляват част от ориенталския приказен цикъл, известен под общото наименование „Четиридесетте везири“, който, подобно на добре познатия в България през Възраждането цикъл за Синтип (наричан също „Седемте везири“)³, представя диспута между царицата, която желае да накаже със смърт заварения си син, и везирите — в зависимост от цикъла, четиридесет или седем, — със стремежа им да го защитят и спасят. Основната разлика между двата цикъла се състои в разликата в броя на вставните разкази, който от своя страна зависи от участващите в диспута везири; структурата на циклите от рамкираща история и вставни разкази е еднква в двата случая.

Приказният цикъл за четиридесетте везира е възникнал на арабски език през средновековието и е бил преведен на турски език през XV в. Първоначалното му заглавие на арабски е било „Четиридесетте сутрини и вечери“, най-известните турски варианти са познати като „Историята

¹ Н. Аретов. Първоначални наблюдения върху проникването на „Хиляда и една нощ“ в България през Възраждането. — Литературна мисъл, г. XXVІІ, 1984, кн. 3, с. 153.

² Рецик на българската литература. Т. 2. С., 1977, с. 413.

³ Баснословие Синтипи философа. Вѣсьма любопытное. От персийский на греческий, от греческий на болгарский язык преведеное от Х. П. д. пн. ч. и. н. Издание первое. У Будиму, 1844. (2 изд. Белград, 1854).

на четиридесетте везири" („Qirq Vezir Tarini")⁴. Версията с четиридесетте везири, изглежда, не намира разпространение по устен път извън арабско-турската езикова област и става известна за Европа едва след като започват да излизат преводи на учени-ориенталисти, изготвени за научни и литературни цели. Някои от най-модерните преводи на немски, френски и английски език са тези на Pétis de la Croix (1707), Belletete (1812), Weber (1812) и на Behrnauer (1851)⁵. На руски език сборникът не е преведен цялостно, но през 1844 г. московското списание „Москвичанин" помества превод на част от разказите, изготвен от известния руски ориенталист Василий Василиевич Григориев (сп. „Москвичанин", 1844, с. 94—122).

Когато днес разглеждаме въпроса за първообраза на превода на Елена Мутева, който освен рамкиращата история предава само пет приказки, на първо място бихме желали да изключим възможността за пряк превод от турски или арабски. Без да знаем със сигурност дали Мутева е имала познания по тези езици, смятаме за твърде невероятно тя да е била в състояние да преведе адекватно трудния поетичен ориенталски текст, изобилствуващ с необичайни изрази и метафори. Невероятно изглежда и използването на някои от горещитираните немски, френски или английски преводи, въпреки че е възможно тя да е познавала някои от тях — в средата на миналия век Одеса е била най-важното търговско пристанище на Южна Русия и съответен културен център; но сравняването на текстовете на тези издания и на Мутевия превод показва съществени разлики, които доказват несъдържателността на подобна хипотеза. На последно място остава проверката на предположението, че българският превод е бил изготвен по руски оригинал. Редица аргументи убеждават в полза на това предположение: на първо място, познанията на Елена Мутева по руски (тя живее в Одеса от ранно детство и получава там образованието си), на второ място, нейните литературни интереси (като член на одеските литературни кръгове тя не може да не е познавала меродавните за времето литературни списания — а такова е освен „Современник" на В. Г. Белински и издаваното от М. П. Погодин списание „Москвичанин"), на трето място, възможността за нейно лично познание с Григориев (както личи от публикацията, той е изготвил превода си по време на престой в Одеса, срв. сп. „Москвичанин", 1844, с. 122). Окончателен отговор дава сравняването на двата текста — то еднозначно показва, че без съмнение руският превод на Григориев е послужил на Елена Мутева за първоизточник на нейния превод. И двата текста се състоят от предговор, рамкираща история и пет вставни разказа с еднакво съдържание при една и съща последователност: това са „Даллат-Ел Мухтале и нейните двама мъже", „Тримата принца и съдията", „Принцът като шивач и багдадският търговец", „Дъщерята на везира и главният коняр", „Ходжата и папагалът". От особено значение за поддържането на твърдението, че Мутева е използвала въпросния руски превод, е фактът, че тя превежда и предговора на Григориев, който предхожда превода на самата история и е негов собствен авторски текст — именно този предговор, който досега се считаше за авторски текст на преводачката. Цитираме началото на предговора на Григориев (срв. сп. „Москвичанин", 1844, с. 94 и сл.):

„На Востоке родилася сказка, на Востоке расцвела она, на Востоке лишь живет и поныне. Только в воображении, раскаленном жгучими лучами тропического солнца, могло получить бытие это роскошное растение; только под простыми Азиатской цивилизации могло и может оно жить своею настоящею жизнью. Сказка родилась и существует на Востоке как потребность, как необходимость. . . Самый известный в Европе сборник Восточных сказок есть „Тысяча и одна ночь" . . . по Мусульманские литературы обладають множеством таких сборников, хотя и не столь многотомных. . . С одним таким сборником на Турецком языке предположили мы себе познакомить здесь Русских читателей. Сборник этот, составленный первоначально тоже на Арабском, имеет заглавие „Сказки сорока везирей и царицы. . ."

(Цитатът е предаден с осъвременен правопис.)

Цитираното встъпление показва, че преводачката са се е придържала съвсем точно към руския оригинал, като е предприела само незначителни промени на отделни думи, внасяйки известни но-

⁴ E. J. W. Gibb. The History of the Forty Vesirs or The Story of the Fourty Morns and Eves. London, 1886, р. IX.

⁵ Fr. Pétis de la Croix, Histoire du Sultan de Perse et des Vizirs (contes turcs). Paris, 1707; M. Belletete. Contes turcs en langue turque, extraits du Roman intitulé Les Quarante Vizirs. Paris, 1812; H. Weber. Tales of the East. V. 3, p. 167—217; W. Behrnauer. Die vierzig vesiere oder weisen Meister. Leipzig, 1851.

авис в значението им. Две промени правят впечатление: на три места Мутева съкращава руския текст, като пропуска пасаж, който вероятно е преценила като безинтересен за българската публика. Те информират за специфичната функция на приказките при мохамеданите, които разполагат с богата устна, но все още недостатъчно регистрирана писмено традиция и споменават горещитраното издание на „Четиридесетте везири“ на Belletete (1812). Тези съкращения косвено ни позволяват да правим заключение за естеството на българската читателска публика в средата на миналия век и за нейните филологически познания. Другият вид изменения свидетелства за различното отношение на Мутева към „азиатската цивилизация“ и мохамеданската култура, относно които Григориев показва известна високомерност. Той пише: „... Это роскошное растение (сказка — б. м., М. Ск.) только под простыми условиями Азиатской цивилизации могло и может жить.“ Преводът на Мутева гласи: „... само в азиатската образованост може то да живее...“ Забележката на Григориев, че мохамеданската литература разполага с редица сборници от вида на „Хиляда и една нощ“, „хотя и не столь многотомных“, е заместена с изрза „ако и да не са всичките с такво достоинство“.

Предриетите промени на оригиналния текст не могат да бъдат обяснени със страха от османската цензура, тъй като те не критикуват политическия строй или социалния порядък, не се отправят против личността на султана или мохамеданската религия. Затова предполагаме, че на това място високата оценка и личното преклонение на преводачката към ориенталската приказна традиция се противопоставят на по-трезвото отношение на ориенталиста Григориев, който по време на многобройните си пътувания в Средна Азия се е запознал с примитивния начин на живот наномадираните местни жители и заема по-дистанцирано становище към тяхната култура⁶.

Що се отнася до техниката и начина на превода на рамкиращата история и на петте вставни разказа, то бихме желали тук да приведем само някои наблюдения от общ характер, тъй като подробен сравнителен анализ на двата текста ще бъде направен в студията за българския „Синтия“, която предстои да излезе от печат.

Елена Мутева прилага за превода си няколко различни преводачески техники. На места, особено в началото, тя следва буквално руския оригинал, като понякога изпуска части от изречения или цели изречения (срв. напр. с. 22 и сл. от българския текст със с. 99 и сл. от руския текст). Някои по-значителни съкращения стигат до половин страница, но те не оказват влияние върху общата разбираемост на текста — изпуснати са вметнати стихове или описание на второстепенни действия (срв. напр. с. 23 и сл. от българския текст със с. 101 и 103 от руския текст). Към края на превода обаче правят впечатление някои по-значителни съкращения, които са свързани с промени на съдържанието. Описанието на наказанието на царцата, която не успява да ликвидира завареника си и бива осъдена, Мутева предава само с едно изречение, в което дори не се споменава видът на присъденото наказание (срв. с. 121 от руския текст със с. 244 от българския текст). Впечатление правят и няколко „побългарявания“, които вероятно целят да приближат приказките до бита на българския читател: От „пирог и бараний курдюк“ (с. 104), пирог и тлъста овнешка опашка, става „пита и печена плешка от агне“ (с. 101); употребяваното предимно от казаки и кавказци наметало „бурка“ (с. 116) се превръща в „кожух“ (с. 239).

Преводът на Елена Мутева без съмнение е съответствувал на вкуса на българските читатели. Ориенталски разкази и приказки, някои от тях известни и отпреди по устен път или в ръкописна форма, започват да се печатат и разпространяват от 40-те години като книги, брошурки, подлистници на вестници и списания⁷ — между тях най-популярни са приказните цикли на „Хиляда и една нощ“ и на „Седемте/четиридесетте везири“. Повечето от тях са преводи от гръцки, турски, арабски, руски, немски или френски. Някои от тези издания са били многократно препечатвани без изменения в продължение на десетилетия; други пък са служили за основа на нови, променени издания. Към последните спада и преводът на Елена Мутева. Нейните „Турски приказки“ излизат през 1880 г. под заглавие „Разни любопитни приказки за Персийския цар и неговите четиридесет везири“ в печатницата на Киро Тулешков и Джорджо Момчев § С-ге в Търново⁸. Преработ-

⁶ Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Энциклопедический словарь. Т. 18 (= IX A). СПб., 1893, с. 723 и сл.

⁷ Цариградски вестник, г. VI и VII (1856), бр. 268—272, 280—282, 284, 293—299, 301—303.

⁸ Български книги, т. IV, № 27 336.

ката на текста е на Стоян Маринов, който значително разширява рамкиращата история, но иначе се придържа точно към текста на Мутева. Подробен анализ и сравнение на неговата преработка и първоначалния превод на Елена Мутева ще бъдат поместени във вече споменатата предстояща студия за българския „Синтид“.

НЕПУБЛИКУВАНИ ПИСМА НА ЕВГЕНИЯ МАРС ДО ИВАН ВАЗОВ

ЛЮДМИЛА МАЛИНОВА

Известно е, че Евгения Марс е близка приятелка на Вазов през последните 16 години от неговия живот. Очарователна като жена, писателка, общественичка, за поета приятелството му с нея е „живата вода“ в тежки за него години. Когато той има достатъчно врагове и недоброжелатели на литературното поприще и стоически понася предизвикателства и обиди, когато кризисно изживява разочарованията от войните, тяхната духовна връзка му влива самочувствие, вяра, нови творчески сили. С годините чувствата му градират, нарастват привързаността и обичта му към тази жена, необходимостта да я вижда и беседува с нея. Своя поетичен букет Вазов ѝ поднася с цикъла „Триндафилите“ от лирическата сбирка „Люлека ми замириса“, но ритъмът на тези чувствана ясно пулсира и в писмата му до нея. Издадени в отделно издание през 1947 г.¹ с предговор от Тодор Павлов, Вазовите писма до Евгения Марс са обект на многократни коментари.

Но за писмата на Евгения Марс до Вазов се знаеше, че сам той ги изгаря. „За нещастие — пише Тодор Павлов — нейните писма към поета, той, както вече казахме, в пристъп на разгневно-ност при един от техните „конфликти“, сам е изгорил, за което свидетелства в едно от своите стихотворения:

В гнев жесток писма любими
Аз на пламника поднесох.
Сетих болки нетърпими
И от ужас се потресох“.

Вероятно Вазов наистина изгаря писмата на Евгения Марс — но не всичките. В архива на Иван Вазов, съхраняващ се в Научния архив на БАН² са запазени някои писма, пощенски и визитни картички на Евгения Марс до Иван Вазов за периода 13 юли 1909 г.—27 юли 1916 г.³ Може би те са взети от Вазов от проф. Иван Шишманов — дългогодишен приятел на поета, ревностен пазител на всякаква документация, свързана с него, автор на известната литературна анкета с Вазов⁴ — и са останали във фонда на Иван Шишманов (който също се съхранява в БАН), заедно с всички материали, свързани с Вазов. Впоследствие, както е известно, архивът на Вазов се отделя като самостоятелен от този на проф. Иван Шишманов, а научната му обработка се извършва в продължение на няколко години — след 1947 г. Върху писмата на Евгения Марс личи Шишмановият тип „коментар“ — подчертавания със сини и червен молив,

Макар и само част от една по-голяма кореспонденция, тези писма хвърлят известна светлина както върху взаимоотношенията между поета и Евгения Марс, така и върху настроенията и душевните преживявания на двамата в отделни моменти от техния живот.

Топлота, естественост, понякога приповдигната сантименталност, но винаги — искреност, разбиране и духовна подкрепа издъхват писмата на Евгения Марс. Те загатват желското очарование, жизнеността и поетичната натура на тяхната авторка. Навярно Вазов се е вълнувал, когато е

¹ Писма на Иван Вазов до Евгения Марс. С., 1947.

² С. XXXV.

³ Фонд 112.

⁴ Оп. I, а. е. 324.

⁵ Иван Вазов. Спомени и документи. С., 1930.